

Západočeská univerzita v Plzni
Fakulta filozofická

Bakalářská práce

**Vybraný problém z Aristotelova spisu O duši:
zkoumání duše a hierarchie živé přírody**
Adam Novák

Plzeň 2024

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra filozofie

Studijní program Humanitní studia

Studijní obor Humanistika

Bakalářská práce

**Vybraný problém z Aristotelova spisu O duši:
zkoumání duše a hierarchie živé přírody**

Adam Novák

Vedoucí práce:

Mgr. Karolína Jiráková, Ph.D.

Katedra filozofie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2024

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval samostatně a použil jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2024

.....

Poděkování:

Touto cestou bych rád poděkoval paní doktorce Jirákové za velkou vstřícnost a za veškerý čas, který mi věnovala během četných konzultací nad touto prací. Poděkování náleží také mé rodině a nejbližším, kteří mě během studia podporovali a stáli při mně – právě vám všem výše zmíněným tuto práci věnuji.

Obsah práce:

Úvod práce	2
1. Základní terminologie užívaná v Aristotelově způsobu myšlení	4
2. Rozbor názorů Aristotelových předchůdců na duši a následné vymezení se vůči nim	8
3. Aristotelovy vlastní náhledy na duši.....	11
4. Hierarchie duševních mohutností	18
4.1 Duše vyživovací (θρεπτική ψυχή) a rostliny (φυτά).....	21
4.2 Duše vnímavá (αισθητική ψυχή) a živočichové (τὰ ζῷα).....	25
4.2.1 Smysly a vnímavost	26
4.3 Duše rozumová (νοετική ψυχή) a člověk (ὁ ἄνθρωπος).....	31
Závěr.....	34
Resumé	36
Seznam použitých pramenů a literatury	37

Úvod práce

Předkládaná bakalářská práce, jejímž hlavním cílem je vyjasnění problematiky duše v Aristotelově pojetí, sestává ze tří hlavních celků. První část uvádí čtenáře do Aristotelovy specifické terminologie, jejíž znalost je nezbytná pro orientaci v jeho myšlení. Klíčovými termíny pro potřeby této práce budou látka a forma, možnost a uskutečnění a v neposlední řadě také čtyři aristotelské příčiny. Veškeré významné filosofické termíny či pojmy pro popis přírody, na nichž Aristotelés ve svém spisu *O duši* staví zkoumání duše a živé přírody, jsou zároveň pro názornost v rámci celé práce uváděny v jejich řecké podobě. Některé podstatné výroky, které jsou vzhledem k tématu významné, uvádím celé v původním řeckém znění.

Druhý celek práce, jenž zahrnuje druhou a třetí kapitolu, je věnován tomu, jak duši pojímali Aristotelovi předchůdci, z nichž jmenuji například Empedokla, Démokrita či Hérakleita. Jejich konkrétní názory jsou následně vystaveny Aristotelově kritice, z níž později vychází při utváření vlastního vymezení toho, co on sám pod pojmem duše chápe, což bude vše předmětem druhé kapitoly. Tohoto vzorce postupu se ve své práci držím, neboť po uvedení vybraných názorů předchůdců následně věnuji pozornost Aristotelovým vlastním pokusům o definici duše, které jsou náplní kapitoly třetí.

Následující část, jež je tvořena čtvrtou kapitolou, se zabývá odhalováním hierarchie jednotlivých duševních mohutností, jejichž projevy lze zkoumáním živých bytostí vypořádat. Bude nabídnut pohled na jednotlivé duševní mohutnosti (vyživovací, smyslovou a rozumovou), kterým jsou věnovány jednotlivé podkapitoly, a to v doprovodu různých příkladů ze světa živé přírody. V rámci duše vnímaté budou uvedeny i jednotlivé smysly, které v souvislosti s ní Aristotelés rozlišuje. V této části práce se také zabývám problémem, který se váže k rozumové složce duše, u níž se zaměřím hlavně na její část, která je spjata s člověkem jakožto živým smrtelným tvorem, jehož utváří jednota duševní a tělesné složky.

Svou práci sepisuji z pozice studenta humanitního oboru s hlubokým zájmem o biologii, proto jsem se snažil o připojení četných příkladů, které by ilustrovaly Aristotelovy výklady o duši. Hlavním primárním textem, na jehož základě jsem svou práci sepsal, je spis *O duši* od Aristotela, za stěžejní sekundární literaturu považuji knihu *Touha rozumět* od Jonathana Leara, článek *Aristotle's Definitions of "Psyche"*, jehož autorem je J. L.

Ackrill. V oblasti přírodovědných poznatků mi bude nápomocna především studie od Elišky Fulínové, která je součástí nového překladu Aristotelova díla *O plození živočichů*. Ústřední metodou mé práce je interpretace. Za hlavní cíl tedy považuji především čtenáři vysvětlit Aristotelovu definici duše, která bude souviset s nahlédnutím na to, jakým způsobem Aristotelés duši uchopuje, jaký je její vztah k tělu a jaký význam má duše jak pro celý Aristotelův pohled na svět, tak pro bytosti napříč živou přírodou a také pro umožnění života jako takového.

1. Základní terminologie užívaná v Aristotelově způsobu myšlení

Aristotelův filosofický systém, který se vyznačuje vysokou mírou komplexity, funguje na pozadí skupiny velmi důležitých termínů, a co se týče zkoumání živé přírody, nabývají na důležitosti především pojmové dvojice, jejichž význam je nejdříve nutno objasnit, pokud se budeme chtít snažit o pochopení tohoto spleťitého myšlení.

Prvními pojmy, které jsou pro Aristotela nezbytné, jsou *forma* či *tvar* (μορφή neboli εἶδος) a *látka* či *hmota* (ὕλη), které jsou oba principy (ἀρχαί) a příčinami (αἰτίαι) věcí.¹ Látku a formu Aristotelés často používá k popisu neživých věcí (často různých artefaktů vytvořených člověkem), neboť u nich je možno jednodušeji rozlišit tyto dva základní aspekty. Dalo by se říci, že mu tento postup slouží jako jakási příprava k tomu, abychom mohli správně popisovat živé bytosti, jejichž situace je mnohem složitější. Právě v případě zkoumání živých tvorů užívá Aristotelés analogicky dalších pojmů, konkrétně k *formě* se váže pojem *uskutečnění* (ἐντελέχεια nebo ἐνέργεια), zatímco k *látce* náleží *možnost* (δύναμις). Předměty zkoumání, které lze označit za žijící, jsou složitějšími celky, neboť podléhají dynamickým přírodním procesům vznikání a vývoje, a jejich stavy se neustále proměňují.² Formu či také vzor (παράδειγμα) je možno považovat za základní přírodní sílu, jež má schopnost ukáznovat látku, do které může být tato forma ukládána, přičemž společně tvoří složeninu (konkrétní věc).³ Taková forma je definičním určením (λόγος) podstaty zkoumané věci.⁴ Pokud máme zkoumat nějaký předmět a zjistíme, co znamená být tímto daným předmětem, jedná se právě o to, co můžeme označit za jeho formu.⁵ Forma je závislá na látce – látka nabízí formě určité možnosti realizace, proto například dům nelze postavit z něčeho kapalného, jelikož takový typ látky by poskytl možnost, která není s formou domu slučitelná.⁶ Látka je tím, z čeho daná věc vzniká a v čem se následně udržuje, přetrvává.⁷ Určitá látka může být vytvarována nebo

¹ HOBZA, ZIELINA, *Řecká filosofie: Filosoficko-jazykový úvod*, s. 72.

² ARISTOTELÉS, *De an.* 414a.

³ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 58.

⁴ FULÍNOVÁ, *Aristotelés o plození živočichů*, s. 181.

⁵ ACKRILL, *Aristotle's Definitions of "Psyche"*, s. 123.

⁶ BODNAR, Istvan, "Aristotle's Natural Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/aristotle-natphil/>>.

⁷ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 42.

vypracována (vložením formy) ve složeninu této látky a formy.⁸ Takovýto vztah, který mezi sebou má látka a forma, se pokusím vysvětlit na příkladu papouška kakadu. Jeho látkou je tělesná tkáň či maso, formou je v jeho případě ptákovitost (kakaduovitost), nebo také jeho vlastní duše, která mu dodává tělesnou uspořádanost. Možnost a uskutečnění si lze poukázat na vajíčku, ze kterého se takový kakadu vyklube: zárodek kakadua ve vajíčku je v možnosti dospělým a plně vyvinutým papouškem. Dosažením stádia dospělého jedince schopného vyživování se, rozmnožování a vnímání dojde k uskutečnění (naplnění) takové možnosti. Lear poukazuje na to, že forma živočicha z tohoto pohledu může existovat na odlišných úrovních mohoucností a skutečností: forma dřívější (zárodek ve vajíčku) nemusí být nutně totožná s formou nynější (dospělý jedinec).⁹ Pod pojmem možnosti můžeme chápat sílu k budoucímu vývoji či růstu, která vede organismus k postupnému uskutečňování jeho formy. Růst takové živé bytosti lze chápat jako proces postupu k cíli (τέλος), který je plně uskutečněnou formou, jakou je například již zmíněný plně funkční a dospělý organismus.¹⁰

Dalším významným pojmem je podstata (οὐσία), stálý aspekt jsoucna, tedy to, díky čemuž lze dané jsoucno považovat za právě takové jsoucno. Chápání toho, co je podstatou, se u Aristotela časem různě vyvíjelo, jak připomíná Jonathan Lear ve své knize *Touha rozumět*. Podstatu lze chápat jako jakýsi základ hierarchie veškeré skutečnosti, neboť na podstatě závisí ostatní věci, avšak ona sama je absolutní (sama na ničem jiném nezávisí). Sedmá kniha *Metafyziky* se rozbořem podstaty zabývá detailněji a náleží mezi nejobtížnější části celého aristotelského korpusu.¹¹ Pokud je něco takovouto podstatou, má tato věc nutně svou přirozenost (φύσις), jež je vnitřním principem změny v daném organismu.¹²

Aristotelés rozlišoval jsoucna na primární a sekundární (neboli jinak řečeno, rozlišuje primární a sekundární podstaty). Pod primárními jsoucnými si lze představit konkrétní jednotlivé věci, od jejichž výskytu lze odvodit jsoucna sekundární, které lze pojímat jakožto přírodovědecká zařazení do skupiny druhů (εἶδη) a rodů (γέννη).¹³ Jednotlivé

⁸ ACKRILL, *Aristotle's Definitions of "Psyche"*, s. 124.

⁹ LEAR, *Touha rozumět*, s. 32.

¹⁰ LEAR, *Touha rozumět*, s. 32-33.

¹¹ LEAR, *Touha rozumět*, s. 38-39.

¹² LEAR, *Touha rozumět*, s. 38.

¹³ HOBZA, ZIELINA, *Filosoficko-jazykový úvod*, s. 73-74.

věci Aristotelés dělí na ty, jež existují právě od přirozenosti, a na takové, které existují z jiné příčiny.¹⁴ V případě, kdy se ptáme na přirozenost něčeho, tak tvrzení, „že něco existuje od přirozenosti, znamená uvést jeho příčinu.“¹⁵ Takové příčiny (αἰτίαι) jsou v Aristotelových očích základy (αρχαί και αἰτίαι) či odůvodněním možnosti, aby něco existovalo, zároveň jsou zodpovědné za změny věcí.¹⁶ Způsoby dotazování se po příčinách rozlišuje celkem čtyři: příčinu látkovou, formální, účinnou (pohybovou) a cílovou (účelovou).¹⁷

Příčina látková nám nabízí odpověď na otázku, z čeho se daná námi zkoumaná věc skládá. Je tím, z čeho věc vznikla a v čem se nadále nachází, dokud nebude rozrušena, jako například, když je svíčka vytvořena z vosku, jež si tuto podobu udržuje, dokud ji nenecháme hořet tak dlouho, až již žádný vosk připomínající svíčku nezbyde a zůstane z něj jen různotvará skvrna.¹⁸

Příčina formální něčeho je tím, proč se daná věc z určité látky vyskytuje v takové podobě nebo tvaru, který právě vidíme.¹⁹ Je prvotním zdrojem (ἀρχή) změny nebo pohybu (μεταβολή), který vedl ke vzniku věci, kterou podrobujeme zkoumání.²⁰ Tato příčina je chápána jakožto *bytnost* (λόγος, τὸ τί ἦν εἶναι) dané věci čili právě od ní se odvíjí to, proč je daná věc touto danou věcí a proč ji tak lze chápat. Přítomnost bytnosti věci se podílí na ustanovení řádu či poměru, který jsme dle Aristotela s to rozumově postřehnout (respektive uchopit), a právě díky této možnosti věc uchopit rozumem, můžeme zjistit, v jakém nejzákladnějším smyslu je daná věc sama sebou.²¹

Účinnou příčinou můžeme rozumět jakýsi impuls nebo předání pohybu. Je to například tak, jako když můžeme oba rodiče považovat za účinnou příčinu svého dítěte, neboť jej společně zplodili a zárodku vtiskli jakýsi prvotní impuls pro to, aby vůbec vznikl a dále

¹⁴ LEAR, *Touha rozumět*, s. 28-39.

¹⁵ LEAR, *Touha rozumět*, s. 28.

¹⁶ BODNAR, Istvan, "Aristotle's Natural Philosophy", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/aristotle-natphil/>>.

¹⁷ BODNAR, Istvan, "Aristotle's Natural Philosophy", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/aristotle-natphil/>>.

¹⁸ LEAR, *Touha rozumět*, s. 42.

¹⁹ HOBZA, ZIELINA, *Filosoficko-jazykový úvod*, s. 77.

²⁰ FULÍNOVÁ, *Aristotelés o plození živočichů*, s. 183.

²¹ LEAR, *Touha rozumět*, s. 43.

se vyvíjel. Podobně je tomu tak i s domem, jehož účinnou příčinou je stavitel, který se svou aktivní činností zasloužil o to, aby dům vznikl. Stavitel používá vhodné materiály, k nimž klade formu domu, kterou si v sobě tento stavějící člověk nese.²² Lze o ní smýšlet jakožto o principu a vnitřním zdroji pohybu v živých bytostech.²³

Cílovou příčinou rozumíme to, proč celý proces vůbec probíhal (τὸ οὐ ἔνεκα), jako například kdy proces vývoje živé bytosti směřoval právě k tomu, aby se dostal až do konečné fáze, kdy je daná bytost dospělým zástupcem svého vlastního druhu - tento cíl představuje formu, jež je plně uskutečněna.²⁴ Na těchto uvedených termínech se Aristotelovi podařilo vybudovat osobitý systém zkoumání živého světa a společně s tím vyvinout i způsob, jakým popisuje duši a její význam pro všechny bytosti, které je možno označit za členy živé přírody (a právě o pochopení tohoto významu, který duše má, nám proto půjde především). Z tohoto důvodu je pro nás nezbytné si tuto terminologii objasnit a následně do určité míry osvojit, abychom se v tomto myšlení mohli pohybovat bez větších obtíží.

²² LEAR, *Touha rozumět*, s. 44-49.

²³ FULÍNOVÁ, *Aristotelés o plození živočichů*, s. 228.

²⁴ LEAR, *Touha rozumět*, s. 33. a s. 50.

2. Rozbor názorů Aristotelových předchůdců na duši a následné vymezení se vůči nim

Do zkoumání problematiky *duše* (ψυχή) nás Aristotelés uvádí upozorněním na její důležitost, respektive na význam vědy o duši (ἱστορία της ψυχής) a na její postavení v rámci ostatních věd, neboť praví, že „Znalost duše, jak se zdá, také velmi přispívá k poznání pravdy vůbec a zvláště k poznání pravdy, pokud se týče přírody.“²⁵ Dále zdůrazňuje, že duši je možno uchopit jakožto určitý počátek všech živých bytostí. Dle jeho názoru se ale zároveň jedná o nesnadný předmět zkoumání, a je velmi obtížné v této oblasti dospět k nějakým jistějším závěrům.²⁶

K objasnění možných nesnází, které by mohly takovému zkoumání duše doprovázet, nám na začátek Aristotelés poskytuje přehled a následný rozbor názorů některých svých předchůdců (tyto názory označujeme jako takzvaná ἔνδοξα), které si následně představíme. Součástí Aristotelova zkoumání problémů je právě revize názorů starších myslitelů, čímž si připravuje půdu pro vlastní pojetí dané problematiky a pro upevnění svých názorů.²⁷ Systémy myšlení starších myslitelů byly rozmanité a Aristotelés z nich vybírá ta tvrzení, která považuje po podrobení své metodě za správná a odděluje je od závěrů mylných.²⁸ Z takovoto analýzy lze vyvodit, že společnými znaky pro duši, jež se v dřívějších pojetích nejčastěji vyskytují, jsou pohyb (především lokomoce), smyslové vnímání (αἴσθησις)²⁹ a také netělesnost.³⁰ Těmto duševním vlastnostem se později sám Aristotelés věnuje, například pohybu, který pojímá ve smyslu místního (κίνησις κατὰ τόπον), čili pohybu z místa na místo, jímž se v různé míře vyznačují mnohé živé bytosti, neboť tato jejich činnost je výsledkem jejich případné vnímavosti, tužeb a životních potřeb.³¹ Smysly se bude následně zabývat společně s duší vnímavou, a tak bude ještě více objasněna problematika spojitosti duše s tělem, neboť tu bude také v neposlední řadě nutno vysvětlit pro potřeby ještě lepšího chápání toho, co duše vlastně vůbec je.

²⁵ ARISTOTELÉS, *De an.* 402a.

²⁶ ARISTOTELÉS, *De an.* 402a.

²⁷ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 62.

²⁸ ARISTOTELÉS, *De an.* 403b.

²⁹ ARISTOTELÉS, *De an.* 403b. „oduševněné bytosti liší se od neoduševněných věcí hlavně dvěma znaky, pohybem a smyslovým vnímáním.“

³⁰ ARISTOTELÉS, *De an.* 405b.

³¹ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 64.

Na výrocích atomisty Démokrita poukazuje Aristotelés na spojitost duše s pohybem částic. Toto nám připomíná tvrzením: „Proto Démokritos praví, že duše je něčím ohnivým a teplým.“³² a následně dodává, že duši pojímá jako cosi teplého a ohnivého, společně s Leukippem si ji představují jako kulaté části přírody (atomy; ἄτομοι), neboť takovýto tvar v jejich pojetí vším nejjednodušeji proniká.³³ V Démokritově pojetí jsou tedy veškeré atomy v neustálém pohybu a obzvlášť ty, které se váží k ohni.³⁴ Duše je zároveň rozumem a je pohyblivá, proto jí je připisován kulatý tvar, neboť právě ten je ze všech zároveň nejpohyblivější.³⁵ Thálés zřejmě taktéž pokládá duši za hybatele, neboť je mu připisován výrok, v němž tvrdí, že kámen má duši, protože dokáže hýbat železem.³⁶

Spjatost duše s pohybem ilustruje Aristotelés také na Díogenovi s Hérakleitem, kteří ji pojímají jakožto určitý počátek všeho, a proto je duše poznávající, a připisují jí také podobu buď vzduchu, který díky své lehkosti a jemnosti pohybuje ostatním, nebo podobu výparu, neboť ten je pramálo tělesný a právě tato vlastnost by nejvíce náležela duši.³⁷ Z Hérakleitových náhledů na duši vycházejí také stoikové, kteří ji pojímají jako ohnivou nebo vzdušnou. Duši, která je společná člověku i ostatním nerozumným bytostem, označují jako vzduch; dech (πνεῦμα), jenž je principem života a také pohybu.³⁸

Tato pojetí duše jako něčeho pohybujícího se, nebo pohybujícího ostatními věcmi, však Aristotelés zavrhuje, neboť tvrdí, že je nemožné, aby měla duše nějaký svůj vlastní pohyb, protože v tom případě by oduševnělý živý tvor nedokázal, byť ani jen na chvíli, setrvat na místě.³⁹ Aristotelovi se nezamlouvá Démokritovo pojetí atomů, které se neustále pohybují, protože to by znamenalo, že by duše tělem pouze nekontrolovatelně cloumala. Tomuto pojetí se nijak nedaří vysvětlit ani volní pohyb živočichů, neboť nenabízí vysvětlení setrvávání v klidu, tedy opaku pohybu. Problémem také může být to, že se presokratikové nevyjádřili naprosto jasně k tomu, co vše pod pohybem vůbec rozumí.⁴⁰

³² ARISTOTELÉS, *De an.* 403b.

³³ ARISTOTELÉS, *De an.* 404a.

³⁴ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 67.

³⁵ ARISTOTELÉS, *De an.* 405a.

³⁶ Zde má Thálés zřejmě na mysli minerál zvaný magnetit, který je známý pro svou magnetickou povahu. Tyto vlastnosti spojené s pohybem se týkají i jantaru (ήλεκτρον), který při tření ovčí vlnou elektrizuje. DL, I, 24 = DK 11 A 1.

³⁷ ARISTOTELÉS, *De an.* 405a.

³⁸ SVOBODA, *Poznámky, in: Hovory k sobě*, s. 172.

³⁹ ARISTOTELÉS, *De an.* 406 a-b.

MRÁZ, *Předmluva, in: Aristotelés, Člověk a příroda*, s. 176.

⁴⁰ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 64-93.

Aristotelés také kritizuje a odmítá pojetí duše, které nabízí Empedoklés, dle něž se duše skládá ze všech čtyř základních *prvků* (στοιχεῖα⁴¹): voda, země, oheň, vzduch, které jsou všechny zároveň také dušemi a jsou vůči sobě přítomny v určitých poměrech. Na to ale právě Aristotelés namítá, že „každý prvek bude sice poznávat prvek stejný, ale žádný nebude poznávat kost nebo člověka, nebudou-li v duši také tyto předměty.“⁴² Je tedy dle něj absurdní ta představa, že by v duši byly zároveň přítomny veškeré předměty, které bychom její pomocí vnímali a poznávali. Nelze do ní přeci vměstnat veškeré smyslově poznatelné věci.

Jakousi spojitost duše a rozumu předkládá Anaxagorás ve svých výrocích, které však Aristotelés na několika místech pokládá za nejednoznačné a nejasné. Uvádí, že v nich Anaxagorás „Na mnoha místech nazývá sice rozum příčinou krásna a dokonalosti, jinde však zase praví, že tento rozum je duše; neboť je prý ve všech živých bytostech, ...“⁴³ Jak se ale dozvíme později, ve svém pojetí Aristotelés ze všech živých bytostí v přírodě připisuje rozum (myšlení) pouze člověku.

Dá se říci, že tradičně byla *duše* na obecné rovině spojována s tělem, bylo o ní však pojednáváno bez většího ohledu na vztah k němu, a nebylo nám tak poskytnuto uspokojivé vysvětlení jejich vzájemného pouta, navíc se tradice soustředila pouze na duši lidskou a opomíjela ostatní živé bytosti.⁴⁴ Aristotelés se o vysvětlení tohoto vztahu v rámci spisu *O duši* (Περὶ Ψυχῆς), pokouší především pomocí užití svých pojmů *látky* (ὕλη) a *tvaru* (μορφή či εἶδος).⁴⁵ V případě látky a tvaru je však nutno neopomenout jejich provázanost s pojmovou dvojicí *možnosti* a *uskutečnění*, jež se více nabízí pro popisování živoucích složek přírody, neboť pomocí nich je možno sledovat vývoj živých tvorů.

⁴¹ Tento řecký pojem se dá taktéž přeložit jako stín gnómonu (důmyslu), který byl důležitou měřicí pomůckou při zkoumání přírody, a to i pro některé řecké myslitele, jako byl například již zmíněný Anaximandros nebo Thálés.

⁴² ARISTOTELÉS, *De an.* 410a.

⁴³ ARISTOTELÉS, *De an.* 404b.

⁴⁴ ARISTOTELÉS, *De an.* 402b.

⁴⁵ LEAR, *Touha rozumět*, s. 115.

3. Aristotelovy vlastní názory na duši

V první kapitole druhé knihy spisu *O duši* se Aristotelés snaží o prozkoumání duše, konkrétně o to, co tedy duše je a co ji vystihuje na úrovni všeobecné, jinými slovy chce podat všezahrnující výměr duše (κοινότητα λόγος)⁴⁶, který bude následně v rámci spisu podrobovat zkoumání, aby zjistil, zda je platný pro všechny případy.

Aristotelés svou snahu začíná rekapitulací svého vlastního vymezení podstaty neboli *substance* (οὐσία), kterou rozděluje na tři druhy, z nichž jedním je *látka* (ύλη, zatím ještě cosi nekonkrétního, nerozlišeného), druhým je *forma* (μορφή) a třetím druhem je složenina (σύνθετον) této látky a formy neboli taktéž nějaké *toto zde* (τόδε τι).⁴⁷ Tato složenina následně vzhledem k původnímu stavu formy a látky získává nové schopnosti,⁴⁸ v případě živého tvora, který sestává z tělesné hmoty a duše, dochází po spojení těchto aspektů k tomu, že se stává žijícím.

Takovými podstatami složenými z látky a formy rozumí Aristotelés *přírodní tělesa* (τὰ φυσικά, σῶματα), která existují od *přirozenosti* (φύσις), mezi něž spadají živočichové a jejich tělesné části, rostliny společně s jejich částmi a jednoduché prvky/živly, ze kterých se těla živých bytostí skládají.⁴⁹ Tato těla jsou svými vlastními zdroji pohybu a klidu,⁵⁰ což je dáno právě přítomností duše, neboť ta je *přirozeností* živých věcí, je garantem tohoto vnitřního principu změny a klidu. Jedná se o skutečnost živého organismu.⁵¹ Přírodní tělesa Aristotelés dělí na živá, jež jsou charakteristická schopností se *vyživovat* (τροφή), růst a chřádnout, podléhat zániku (postupné ubývání až případně po naprostý zánik, tedy smrt) a na tělesa neživá, která tyto schopnosti postrádají a mezi něž patří například již zmíněné živly nebo také horniny a minerály. Tělesa nepřirodními naopak rozumíme například artefakty uměle vytvořené člověkem.

Přírodní ústrojné tělo je konglomerátem/*spojením* (σύνθετον), v němž je mu hmotou například maso (σάρξ) a formou je zde *duše* (ψυχή). Pro tento způsob, jakým Aristotelés

⁴⁶ ARISTOTELÉS, *De an.* 412a.

MILLER, *Aristotle's Philosophy of Soul*, s. 310.

⁴⁷ ARISTOTELÉS, *De an.* 412a.

⁴⁸ ACKRILL, *Aristotle's Definitions of "Psyche"*, s. 133.

⁴⁹ MILLER, *Aristotle's Philosophy of Soul*, s. 311.

⁵⁰ ARISTOTELÉS, *Phys.* 192b8-23.

⁵¹ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 115.

vysvětluje jsoucí věci pomocí jejich rozlišení na formu a látku, často používáme označení hylémorfismus. Právě tímto způsobem zde Aristotelés postupuje při snaze o vyjádření vztahu mezi tělem a duší, když tvrdí, že je duše formou (či podstatou) přírodního těla, které má v možnosti život.⁵²

Na tuto definici duše záhy navazuje rozlišením stupňů podstaty, jak již bylo zmíněno výše, konkrétně tedy Aristotelés zmiňuje látku, formu a složeninu těchto dvou aspektů, a své rozlišení dále objasňuje tím, když říká, že „látka je možností, tvar skutečností; ježto spojení obou je oduševněná bytost, není tělo skutečností duše, nýbrž duše je skutečností určitého těla.“⁵³ V duchu tohoto rozlišení *možnosti a skutečnosti* Aristotelés uvádí příklad živočišného těla, které je v možnosti žijoucí, neboť je oduševnělé (των ἐμψυχων σωμάτων).⁵⁴ Pro semena a plody rostlin by zde platilo, že ve své nynější semenné podobě již teď jsou oduševnělými statnými stromy, avšak pouze v možnosti.⁵⁵ Záleží na mnoha okolnostech, které ovlivní to, zda se jim v ně nakonec podaří vyvinout a dosáhnout tak dalšího stupně svého uskutečnění. Být ústrojným tělem znamená mít určité schopnosti (mohutnosti, δυνάμεις), mezi něž patří například takové, které označujeme jako vyživovací, vnímací, pohybové atd. Uskutečněním každé z těchto mohutností rozumíme jejich uplatnění v konkrétních situacích: vnímáme okem nějaké smyslově vnímatelné podněty pomocí jeho schopnosti zraku nebo pomocí končetin a díky jejich schopnostem kloubních spojů a svalových kontrakcí jdeme z místa na místo či si podáváme potřebné předměty.

Ackrill poukazuje na to, co si lze představit pod oním prvním uskutečněním přirozeného těla žijoucího člena přírody, jehož tělo má orgány (je organické). Je tím život stvoření, které je spící, nečinné a jeho životní síly se uplatňují jen slabě, například ve vajíčku či v děloze. Na druhou stranu druhým uskutečněním (dalším stupněm) je činný život, bdělý stav, při němž máme našemu tělu dostupné orgány společně s jejich mohutnostmi plně k dispozici v podobě aktivního uplatňování se v určitých každodenních situacích.⁵⁶

Právě z takovéto představy o podstatě (substanci) Aristotelés vychází, když rozvádí definici duše o to, že je prvním uskutečněním přírodního ústrojného těla, které má

⁵² ARISTOTELÉS, *De an.* 412a20-21.

⁵³ ARISTOTELÉS, *De an.* 414a.

⁵⁴ ARISTOTELÉS, *De an.* 413a.

⁵⁵ ARISTOTELÉS, *De an.* 413a.

⁵⁶ ACKRILL, *Aristotle's Definitions of "Psyche"*, s. 126.

v možnosti život.⁵⁷ Tento výměr je v Aristotelově pojetí všem duším společný (κοινόν).⁵⁸ Duše a tělo spoluutváří skutečnost, jsou jednotou látky a formy,⁵⁹ která má za důsledek existenci živého těla. Kvůli nutné jednotě těla a duše je obtížné (doslova nemožné) je od sebe navzájem oddělit a zkoumat zvlášť,⁶⁰ neboť tělo nám slouží k životu, je naším nástrojem žití a je především jedinou možnou podmínkou existence duše. Ve své dřívější tvorbě, v období sepisování *Kategorií*, Aristotelés ještě nepracuje s pojmy látky a formy, natož s termíny uskutečnění a možnosti, ale vysvětluje živý organismus jako podmět pro sebe samotný. Vypovídáme o něm jeho vlastnosti, které jsou na tomto organismu závislé v jeho vlastním bytí, jak nám v *Touze rozumět* připomíná Jonathan Lear.⁶¹ Jednotliviny považoval Aristotelés za primární substance a jejich vlastnosti za substance sekundární.⁶²

Jak chápat tento význam *substance něčeho* je poukázáno na příkladu se sekyrou, kdy platí, že pokud bychom si vzali nějaký nástroj, tak „být sekyrou by byla jeho podstata a ta by byla jeho duší. Kdyby ta se oddělila, již by to nebyla sekyra, nýbrž jen něco stejného jména.“⁶³ Sekyra jako nástroj může existovat pouze v podobě spojení *látky* (topůrko a její kovová hlava) a její *substance* neboli *formy* (sekyrovitost, schopnost sekat dříví, „duše“ sekyry). Pokud bychom si odmysleli látku nebo formu, nejednalo by se buď již o sekyru, neboť by nebyla schopna sekat dřevo, což je jejím primárním účelem, a jak říká Aristotelés, jednalo by se jen o něco se stejným jménem, nebo by to bylo něco jiného, co je schopno sekat dříví, ale již ne v podobě sekyry. Aristotelés tato tvrzení stejným způsobem demonstruje na příkladu s okem, orgánem umožňujícím vidění, kdy tak jako oční sítnice a schopnost zraku tvoří oko, je duše a tělo živým organismem,⁶⁴ z čehož mu vyplývá, „že duši nebo některé její části, je-li přirozeně dělitelná, nelze oddělit od těla.“⁶⁵ A pokud má něco v tomto jejich vztahu zásluhu na spojení obou, bude to nejspíše

⁵⁷ ARISTOTELÉS, *De an.* 412b5.

⁵⁸ MILLER, *Aristotle's Philosophy of Soul*, s. 312.

⁵⁹ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 116.

⁶⁰ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 117.

⁶¹ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 117.

⁶² ACKRILL, *Aristotle's Definitions of "Psyche"*, s. 120.

⁶³ ARISTOTELÉS, *De an.* 412b.

⁶⁴ ARISTOTELÉS, *De an.* 413a2-3.

LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 118.

⁶⁵ ARISTOTELÉS, *De an.* 413a.

duše, protože v případě, že ona opustí tělo a jejich jednota tak bude narušena, začne se bezduché tělo rozkládat na jednotlivé prvky (živly).⁶⁶

Dovolím si menší pozastavení se nad otázkou, jak je tomu s případnou dělitelností duše. Aristotelés si povšiml, že alespoň u některých rostlin lze vyzorovat, že i poté, co rostlina přijde o některou ze svých tělesných částí, může v některých případech žít dále – totéž platí i pro některý hmyz.⁶⁷ Bude to nejspíše zapříčiněno tím, že ve všech svých tělesných částech mají živí tvorové zahrnuty všechny stupně duše, které jsou pro dané tělo charakteristické. Proto v případě, kdy nějaký tvor přijde o část těla, která není naprosto nezbytná pro zachování formy, může jeho život pokračovat dále (ač zřejmě s nějakým omezením funkčnosti celku). V případě, kdy rostlině s rozvahou a přiměřeně ustříhneme část stonku, nutně nemusí zahynout. Právě naopak může pokračovat v růstu, přičemž se dokonce v místě řezu rozvětví na dvě strany a kmen začne sílit. Pavouk sekáč, který v rámci obrany před nepřitelem zahodí svou vlastní nohu, také neumírá, nýbrž žije dál, i když se mu nejspíše bude trochu hůře pohybovat. Odejmuté bezduché části poté bez napojení na celek odumírají a rozkládají se na jednotlivé prvky.⁶⁸

Orgán nebo nástroj je ze své definice nečím schopným určitého výkonu, plní určitou funkci, pro niž vznikl. Po ztrátě této schopnosti se dle Aristotela již nejedná o daný orgán či nástroj. Co ale taková ztráta v plném smyslu znamená? Tupou sekyru je přeci možno naostřit, zrak je dnešní medicína v určitých případech schopna navrátit. Aristotelův postoj k tomuto je nejasný, jak připomíná J. L. Ackrill ve svém pojednání *Aristotle's Definitions of "Psyche"*⁶⁹ a připomíná, že Aristotelés v *Kategoriích* tvrdí, že kdo přišel o zrak, znovu ho již nezíská, stejně tak jako plešatý člověk nezíská zpět vlasy a bezzubý člověk zuby.⁷⁰ Ve svém systému tedy zřejmě s jakýmsi znovunabytím ztracených schopností nepočítá a takové případy by v rámci jeho systému, jak se zdá, nefungovaly, nebo by jej v nejlepším případě hrubě narušovaly a narážely by na jeho meze. Aristotela by jistě zaujala vysoká regenerační schopnost některých živočichů, například strašilek nebo kudlanek (z nichž některé druhy žijí na území Řecka a mohl by se s nimi hypoteticky při pozorování přírody

⁶⁶ ARISTOTELÉS, *De an.* 411b.

⁶⁷ ARISTOTELÉS, *De an.* 411b.

⁶⁸ V případě rostlin je však možno zasazením jejich určitých částí dosáhnout zakořenění, a získat tak rostlinu novou.

⁶⁹ ACKRILL, *Aristotle's Definitions of "Psyche"*, s. 127-128.

⁷⁰ ARISTOTELÉS, *Cat.* 13a.

setkat), které si jsou po určitém množství svléknutí se z kutikuly (ekdyse) schopny v plné míře obnovit dokonce celé končetiny.

Přirozené *tělo* (σῶμα), jež je nadané životem, je *organické* (ὀργανικὸν) neboli tvořené jednotlivými *tělesnými částmi* (μέροισιν), které jsou vhodnými *nástroji* (ὄργανα) k plnění tělesných funkcí a potřeb. Je to jednotný celek funkčně propojených částí.⁷¹ Tyto specializované tělní části plní patřičné *úkoly* (ἔργα), které je třeba vykonávat pro nutné zachování formy (přežívání daného živého jedince). Těmito úkoly jsou činnosti jako vyživování se, rozmnožování a pohybování se z místa na místo.⁷²

Druhá kapitola druhé knihy poskytuje odůvodnění *výměru* duše (ὀριστικός λόγος).⁷³ Oduševnělost je aktivním spolupodílením se tělních částí (μέροια) na udržování živého celku organismu.⁷⁴ *Oduševnělá* (ἐμψυχος) bytost má počátek sama v sobě, je tedy sama sobě zdrojem své vlastní aktivity, právě díky duši. Tyto bytosti se vyznačují žitím, *vyživováním se* a růstem (τροφή), či naopak ubýváním, a je pro ně dle závislosti na druhu v různé míře nezbytné *vnímání* (αἴσθησις), pohyb a klid, a speciálně pro člověka navíc *rozum* (νοῦς).⁷⁵ Nejen proto se Aristotelés domníval, že také rostliny žijí a taktéž i jim připisoval duši, právě kvůli tomu, že splňují podmínky růstu, úbytku a svým způsobem také pohybu, například v podobě základní taxy, čímž může být vystřelování semen z tobolek po podráždění netýkavky žláznaté, nebo také otáčení slunečnice roční za sluncem, kterého si byl vědom, avšak ho nepovažoval za pohyb v pravém slova smyslu. Mají tedy jistou δύναμις, jejíž projevy je možno pozorovat.⁷⁶

Za živé se tedy dá pokládat to, co má určité mohutnosti a co tyto své mohutnosti svými různorodými aktivitami realizuje a aktivně se tak udržuje v bytí (snaží se o zachování své formy právě těmito aktivitami). Živé se vzájemně ovlivňuje se svým okolím, a proto by mělo být předmětem zkoumání živočichů i jejich chování a typické životní projevy. Rozdíly mezi jednotlivými živočichy můžeme určovat dle jim vlastního způsobu života (βίος), dle vykonávání pro ně typických činností (πράξεις), jejich celkových povah

⁷¹ FULÍNOVÁ, *Aristotelés o plození živočichů*, s. 229.

⁷² FULÍNOVÁ, *Aristotelés o plození živočichů*, s. 229.

⁷³ ARISTOTELÉS, *De an.* 413a10-30.

⁷⁴ FULÍNOVÁ, *Aristotelés o plození živočichů*, s. 229.

⁷⁵ MILLER, *Aristotle's Philosophy of Soul*, s. 314.

⁷⁶ ARISTOTELÉS, *De an.* 413b.

(ἔθος) a jednotlivých tělních částí (μόριον).⁷⁷ Toto potvrzuje i Jonathan Lear, když tvrdí, že formu živých bytostí lze odhalovat pozorováním jejich vývoje a typických životních projevů či v některých případech dokonce pitváním.⁷⁸ Aristotelés tedy sám provádí zkoumání za pomoci rozumu a užívá i empirie, když pozoruje živé bytosti v jejich přirozeném prostředí či zkoumá jejich vnitřní stavbu.

K původní obecné definici duše je dodáno, že k tomuto výměru je třeba dále hledat, jaké všechny možnosti se v konkrétních duších vyskytují, zvláště pro rostliny, živočichy a lidi.⁷⁹ Bude také nutné prozkoumání jednotlivých duševních mohutností, a dále zjistit, jaké pořadí případně zachovávají a proč tomu zrovna takto je.

Tato hierarchie však nemá být chápána ve smyslu nadřazenosti a podřazenosti jedněch živých členů přírodního světa vůči druhým, ale jedná se zde o rozdělení na základě *mohutností* (δύναμεις), kterými oplývá jejich duše. Jde tedy spíše o stupňovitý přehled toho, jaké všechny možnosti životních projevů dané bytosti mají k dispozici. Musíme pozorovat činnosti různých příslušníků jednotlivých druhů živých organismů, neboť při takovémto pozorování odhalujeme jistou hierarchii schopností (mohutností) duše.⁸⁰ Pro potřeby této kapitoly by dle mého názoru bylo příhodné taktéž zmínit, že v očích některých badatelů je možno z výkladů o duši, které nám Aristotelés postupně nabízí, rozlišit zřejmě tři definice duše, které lze považovat za samostatné, ale nejspíše tyto jednotlivé výměry slouží k tomu, aby na sebe navazovaly a aby se navzájem rozvíjely a doplňovaly se. Duše je v jeho očích:⁸¹

1) *Formou přírodního těla, které má v možnosti život.*

εἶναι ὡς εἶδος σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος ἢ δ οὐσία ἐντελέχεια.

2) *Prvním uskutečněním přírodního těla, které má v možnosti život.*

ψυχὴ ἐστι ἐντελέχεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος.

⁷⁷ FULÍNOVÁ, *Aristotelés o plození živočichů*, s. 182.

⁷⁸ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 59.

⁷⁹ ARISTOTELÉS, *De an.* 414b20-28, b32-33.

⁸⁰ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 119.

⁸¹ Viz ARISTOTELÉS, *De an.* 412a – 415b5.

3) *Prvním uskutečněním ústrojného přírodního těla, které má v možnosti život.*
εἴη ἂν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ ὀργανικοῦ.

Duši lze vzhledem k jejímu významu a vztahu k tělu ztotožnit hned se třemi ze čtyř aristotelských příčin.⁸² Konkrétně jako příčinu účinnou (pohybovou) lze duši chápat proto, neboť je principem a vnitřním zdrojem pohybování živé bytosti. Jakožto formální příčina je duše pojata z toho důvodu, neboť je podstatou (formou) živého těla. Příčinou účelovou (cílovou) neboli tím, kvůli čemu se daný proces děje, je duše proto, jelikož veškeré děje spjaté s duší a tělem probíhají pro samu jednotu duše a těla.⁸³ To proto, aby společně vytvářeli spojení životních funkcí ústrojného tělesného celku.⁸⁴

⁸² HOBZA, *Filosofie*, s. 30

⁸³ Viz ARISTOTELÉS, *Phys.* 198a24-27.

⁸⁴ FULÍNOVÁ, *Aristotelés o plození živočichů*, s. 229.

4. Hierarchie duševních mohutností

Odhalování této hierarchie či dle Aristotela *pořadí ve stupnicích*⁸⁵ a projevů jednotlivých mohutností (schopností) duše jsou věnovány zbývající pasáži druhé knihy spisu O duši a svým způsobem i celý zbytek tohoto díla, neboť se v něm pojednává o smyslech a o náležitostech, které jsou spjaty s mohutnostmi. Na pozorování životních projevů rostlin se Aristotelés snaží poukázat na to, že již ony splňují kritéria pro to, aby mohly být označeny za živé, a tím pádem tedy za oduševnělé. Tyto projevy rostlin, díky nimž je zkoumáme jako součást živé přírody, jsme si společně uvedli již v předchozí kapitole. Rostliny nemají kromě těchto *schopností* (δυνάμεις), které lze označit za vyživovací, žádné jiné vyšší. Dále Aristotelés navazuje tvrzením o vyživovací schopnosti, o níž říká, že: „Tato mohutnost ovšem může být od ostatních oddělena, ale ostatní mohutnosti od oné u smrtelných bytostí nikoli.“⁸⁶ Na tomto chce poukázat, že mezi jednotlivými schopnostmi *životního projevování se* existuje v jeho očích určitý řád, v němž platí, že jisté živé bytosti mohou mít samostatně jen *vyživovací schopnost* (tím myslí právě rostliny). Ale pokud jde o ostatní mohutnosti, které bychom mohli označit jako vyšší či co do možností projevů bohatší a schopnější, je pro jejich přítomnost vždy nutnou podmínkou zároveň výskyt mohutností nižších. Schopnost vyživování se je z toho důvodu nezbytným základem pro život ostatních tvorů, kteří mají navíc ještě další schopnosti a můžeme je díky tomu označit za vyšší či vyvinutější a schopnější. Se vzrůstajícím počtem schopností přítomných v jednom těle se snižuje množství nositelů, kteří mají vyšší počet těchto schopností.⁸⁷ Například ze všech živých tvorů je člověk jediným, který má k dispozici veškeré mohutnosti.

Duše je pojímána jako původce takových mohutností a skrze ně se sobě vlastním způsobem projevuje. Tyto mohutnosti Aristotelés rozděluje na vyživování, vnímání, myšlení a pohyb. „Zda však každá z nich je duší nebo částí duše, a je-li částí, zda tak, že je oddělitelná jen co do určení či také co místa, jednak není nesnadné rozhodnout, jednak to má přeci své obtíže.“⁸⁸ Mimo zkoumání toho, jaký panuje vztah mezi vyživovací mohutností a ostatními vyššími mohutnostmi, je také potřeba obecně objasnit, jakým způsobem jsou tyto schopnosti obsaženy v živém těle a tím pádem je také nutno zjistit,

⁸⁵ ARISTOTELÉS, *De an.* 415a.

⁸⁶ ARISTOTELÉS, *De an.* 413a.

⁸⁷ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 188.

⁸⁸ ARISTOTELÉS, *De an.* 413a.

jak jsou v duši sjednoceny a uspořádány.⁸⁹ Toto na mě působí dojmem, že tedy není zatím úplně zřejmé, které námi odhalené mohutnosti živých organismů budou projevy jakých jejich duševních mohutností, můžeme však s jistotou říci, že výčet všech různých projevů životních sil bude čítat ohromné množství podob a bude nutné je od sebe odlišit a následně je patřičně roztrždit, abychom byli schopni nahlédnout jejich hierarchii. Je evidentní, že Aristotelés vyvíjí nemalou snahu o to, aby mu do definice duše zároveň zapadaly veškeré její mohutnosti.⁹⁰

Jistou hierarchii předznamenává Aristotelés tím, když tvrdí, že živé bytosti se liší co do mohutností duše, z nichž je mají některé bytosti všechny, jiné bytosti mají jen některé a další bytosti oplývají jen jednou z nich a od tohoto rozlišení se bude odvíjet následné zkoumání a rozlišování živých členů přírody.⁹¹

Právě proto věnuje Aristotelés tolik své pozornosti zkoumání živé přírody a obzvlášť zvířat, neboť se skrze ně projevuje jejich duše a tito živočichové jsou takzvaně dušemi v akci.⁹² Protože je duše tím, čím žijeme a případně se projevujeme vyššími mohutnostmi, „Je tedy jaksi vyjádřitelnou bytostí a bytostným tvarem, nikoli látkou a podkladem.“⁹³ Podklad je zde chápán jakožto látková složka, která se váže k tělesnému rozvržení a složení částí. Na druhou stranu duše, která toto uspořádání těla umožňuje a zajišťuje jeho funkčnost, je pojímána jako forma. Z četby jedné z pasáží konce druhé kapitoly *De An. 414a* je možno vyvodit, že neboť duše zastává ve složenině živého těla pozici formy, je nutně skutečností (ἐντελέχεια) tohoto nějakého těla, není s tímto tělem totožná a také není tělesná. Je však kdesi v tomto daném určitém těle a projevuje se na základě jednotlivých mohutností.⁹⁴

Ze vzájemné závislosti schopností duševních projevů vyplývá, že přítomnost například některého ze smyslů, nebo některé z mohutností, má v mnohých případech za následek to, že se v těle nevyskytují osamoceně. Funguje zde totiž oboustranná závislost nižších a vyšších schopností. Aristotelés toto vysvětluje na rozvedení z přítomnosti vnímavosti,

⁸⁹ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 188.

⁹⁰ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 188.

⁹¹ ARISTOTELÉS, *De an.* 413a – 414a.

⁹² FULÍNOVÁ, *Aristotelés o plození živočichů*, s. 225.

Andrew Cunningham, (souls-in-action)

⁹³ ARISTOTELÉS, *De an.* 414a.

Podklad = podstata; ὑποκείμενον, z latiny později pojem substance.

⁹⁴ ARISTOTELÉS, *De an.* 414a.

kteřá má za následek nutnou přítomnost žádostivosti, kteřá vede k následování libých věcí. V případě, že má bytost tuto vnímavost a žádostivost, má tedy taktéž cit pro rozlišování libého a nelibého.⁹⁵

Pomocí analogie obrazců a duše se snaží o vysvětlení toho, jak se mají mohutnosti k sobě navzájem, neboť je to prý tak, jako když můžeme ve čtyřúhelníku (kteřý lze chápat jako vyšší stupeň geometrického znázornění), nalézt trojúhelník. Stejně tak je možno v mohutnosti vnímací nalézt mohutnost vyživovací.⁹⁶ Složitost geometrických obrazců se zvyšuje dle počtu úhlů (trojúhelník, čtyřúhelník, pětiúhelník, ...), přičemž neexistuje obrazec, kteřý by z této posloupnosti vybočoval, v možnosti v sobě vždy mají předešlý jednodušší obrazec. Obdobně se takto v následnosti vyskytují i jednotlivé duševní mohutnosti.⁹⁷ Čtyřúhelník, jenž má více úhlů než trojúhelník, můžeme považovat za geometricky složitější objekt. Můžeme v něm proto najít minimálně tři úhly, a ještě k tomu jeden navíc. Stejně tak je tomu i v případě duševních mohutností, neboť pokud má nějaký z tvorů takovou schopnost, kteřá je vzhledem k jiné schopnosti vyšší, nutně je přítomna i schopnost nižší, kteřou lze chápat jako nutný předpoklad pro výskyt oné vyšší.

Proto je tak podstatné zkoumat, jaká duše se vyskytuje v jednotlivých živých bytostech. K tomu, abychom ještě lépe pochopili to, čím duše vlastně je, musíme vysvětlit, „proč duše zachovávají ve stupnici toto pořadí.“⁹⁸ Aristotelés dále uvádí, že v rostlinách lze nalézt vyživovací mohutnost, kdežto mohutnost vnímací postrádají. Pokud je ale v některé z bytostí přítomna mohutnost, kteřou lze označit jako vnímací, musí v ní nutně být i vyživovací.

Obdobně tak tomu je i u hmatu, kteřý může být přítomen jakožto jediný smysl, avšak pokud má nějaký živý tvor i další jiné smysly, musí mít nutně hmat přítomen taktéž. Pokud jsou někteří jedinci určitého druhu schopni rozumového usuzování, „například lidé a snad ještě jiné bytosti téhož druhu nebo vyššího.“⁹⁹ musí mít nutně i všechny ostatní mohutnosti. Z těchto poznatků lze tedy vyvodit, že v Aristotelově pojetí je přeci jen

⁹⁵ ARISTOTELÉS, *De an.* 414b.

⁹⁶ ARISTOTELÉS, *De an.* 414b.

⁹⁷ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 194-195.

⁹⁸ ARISTOTELÉS, *De an.* 415a.

⁹⁹ ARISTOTELÉS, *De an.* 414b.

Může Aristotelés dodatkem „... téhož druhu nebo vyššího.“ myslet například nějaké božské bytosti?

odhalena jistá hierarchie duševních mohutností, která má následnou podobu (od nejnižší k nejvyšší): mohutnost vyživovací, vnímací, rozumová.

Tato hierarchie však není jedinou, která se ve spojitosti s duší vyskytuje. Těla živých bytostí totiž v různých měrách sestávají ze základních elementů sublunární sféry (mimo oheň, πῦρ)¹⁰⁰ a Aristotelés má jasný pohled na to, jak si mezi sebou tyto jednotlivé elementy (prvky) stojí. Nejnižší stupeň představuje země (γη), ke které náleží rostliny a je spjata s duší vyživovací, středním stupněm je voda (ὕδωρ), kterou obývají mořští a sladkovodní živočichové a patří k duši smyslové a nejvýše v tomto žebříčku stojí vzduch (ἀήρ), ke kterému náleží čtyřnozí živočichové a zastává vyšší životní projevy (duševní mohutnosti).¹⁰¹ Tato prvková přírodní tělesa mají funkci nástroje duše¹⁰² a v závislosti na své tělesné stavbě a skladbě z těchto prvků jsou schopna propůjčovat duši schopnosti její realizace v různých měrách dokonalosti. Takováto přirozenost závislá na jednoduchých prvcích má vliv na kvalitu života konkrétního jedince a také způsobuje rozmanitost podoby tělesné skladby napříč druhy živých bytostí.¹⁰³

Při snaze o popisování každé jednotlivé duševní mohutnosti je proto zároveň nutno zjistit, co vše se pod nimi skrývá, a až poté budeme moci plně postihnout jejich význam včetně veškerých jejich projevů, které můžeme sledovat a odhalovat tak následně jejich hierarchii. Nyní se pokusím o postupné uvedení jednotlivých mohutností a interpretaci jejich významu a postavení v rámci symbiotického vztahu těla a duše.

4.1 Duše vyživovací (θρεπτική ψυχή) a rostliny (φυτά)

Duše vyživovací (vegetativní) je dle Aristotela „první a nejjobecnější mohutnost duše, již se všem bytostem dostává života.“¹⁰⁴ Vyživovací schopnost je pro život nezbytná a musí být přítomna v každé živé bytosti.¹⁰⁵ Jak bylo dříve v textu řečeno, každá z duševních mohutností má své vlastní charakteristické projevy, kterými jsou v případě *duše*

¹⁰⁰ Ohnivou přirozenost připisoval Aristotelés bytostem, které žijí na Měsíci (lunární sféra).

Viz BOS, *Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings and on the elements as instruments of the soul*, s. 826., s. 839.

¹⁰¹ BOS, *Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings and on the elements as instruments of the soul*, s. 834. – 839.

¹⁰² πάντα γὰρ τὰ φυσικὰ σώματα τῆς ψυχῆς ὄργανα

¹⁰³ BOS, *Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings and on the elements as instruments of the soul*, s. 832 – 839.

¹⁰⁴ ARISTOTELÉS, *De an.* 415a.

¹⁰⁵ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 200.

vyživovací její schopnost vyživování se (τροφή) a také možnost plození (γέννησις), což lze považovat za základní předpoklady pro umožnění a udržování života. Tyto úkony jsou také nezbytnými předpoklady pro zachování formy živých bytostí a již v takovýchto nejzákladnějších projevech duše spatřoval Aristotelés určitou stopu čehosi téměř božského.¹⁰⁶ Nejpřirozenější činností je totiž vytváření bytosti podobné té, která se rozmnožuje, pokud je tohoto aktu však vůbec schopna, jak je dále ve spisu poznamenáno.¹⁰⁷ Proto má aktivně plodící bytost účast na věčném a božském, neboť tímto svým jednáním napomáhá k zachování vlastního druhu, a proto lze také duši vyživovací zároveň chápat jakožto duši plodivou.

Jak již bylo zmíněno výše, odvíjí se mohutnosti duše od jejich projevů, proto pojednává Aristotelés samostatně také o výživě, o níž tvrdí, že je ručitelem trvání podstaty vyživující se bytostí, a to tak dlouho, dokud se tato bytost vyživuje. Potrava je důležitá jak pro vykonávání dalších činností, tak i pro zaručení života samotného.¹⁰⁸ Existuje zde jistý vztah mezi výživou, potravou, růstem a rozmnožováním. Tato duševní mohutnost je samostatně charakteristická pro rostliny, které se projevují převážně právě rozmnožováním a vyživováním se, ve všech svých projevech zabezpečuje *vyživovací schopnost* možnosti pro další pokračování života.¹⁰⁹ Předmětem *vyživování se* je potrava. Není však předmětem, kterého by si rostliny byly smyslově vědomy, neboť ony postrádají tyto schopnosti vnímání. Předměty či náležitosti duševních mohutností tedy mohou, ale nemusí nutně být, smyslově vnímatelné.¹¹⁰ Potrava může sestávat ze všech čtyř živlů sféry, ve které žijeme, stejně tak jako jimi mohou být konstituována živá těla oduševnělých bytostí.¹¹¹ Vyživování je umožněno v různé míře suchým, mokrým, studeným nebo teplým, přičemž tyto vlastnosti odpovídají jednoduchým tělesům (prvkům), z nichž se potrava skládá.¹¹² V reakci na Empedokla a jeho vysvětlování růstu rostlin z přirozených míst živlů, s nímž Aristotelés nesouhlasí, dále v textu poznamenává, že pokud lze napříč druhy bytostí dle funkce nějak přeneseně nazývat orgány, poté by bylo možno říct, že co slouží živočichům jako hlava, můžeme u rostlin nalézt v podobě

¹⁰⁶ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 119.

¹⁰⁷ ARISTOTELEŠ, *De an.* 415b.

¹⁰⁸ ARISTOTELEŠ, *De an.* 416a-b.

¹⁰⁹ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 201.

¹¹⁰ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 202.

¹¹¹ BOS, *Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings and on the elements as instruments of the soul*, s. 821.

¹¹² POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 192.

kořenů.¹¹³ Aristotelés popisuje růst rostlin tak, že zároveň rostou dolů do země (kořenový systém) a současně nahoru (nadzemní části) a činí tak, dokud jsou schopny se vyživovat.¹¹⁴ Na rozdíl od živočichů nemohou rostliny volně přecházet z jednoho prostředí do druhého, neboť jsou svými kořeny fixovány na jediné. Pokud dané prostředí vývoji rostliny nepřeje, je rostlina nucena se aktuálními podmínkám přizpůsobit, jinak jí hrozí zánik. Na druhou stranu živočichové mohou dané nevyhovující prostředí případně opustit a hledat vhodné podmínky na jiném místě.¹¹⁵

Rostliny, jež žijí výhradně na souši,¹¹⁶ jsou spjaty s prvkem země, a tato zemitost se váže k jejich vlastnostem a schopnostem – jsou schopny jen růstu a vyživování se, neboť jsou pro svou zemitost na takovoto životní projevy limitovány.¹¹⁷ Sestávají ze země či sucha, podobně jako například kosti, ochlupení nebo třeba vlasy,¹¹⁸ jiné prvky se v nich nenacházejí, a proto oplývají pouze *vyživovací duší*, která reprezentuje základní a nejnižší stupeň duševních mohutností a první nutný předpoklad k umožnění života a k jeho následnému pokračování. Rostliny neoplývají hmatem, a z toho důvodu nemají k dispozici ani žádné další smysly, což je dáno tím, že jsou složeny ze zemitého prvku, který jim takovou mohutnost neumožňuje, není totiž vhodným prostředím pro vytvoření orgánů daných smyslů.¹¹⁹ Vzhledem k tomu, že postrádají schopnost vnímání, nemají rostliny ani představivost (*φαντασία*) či tužby. Z tohoto důvodu nejsou schopny volního místního pohybu, který by byl těmito aspekty vnímavosti podněcován.¹²⁰ Jsou limitovány složením svého těla, které není z masa (*σάρξ*), a neposkytuje jim tak vhodné prostředí pro přítomnost schopnosti vnímání. Co toto tedy znamená například pro mucholapky podivné (masožravé rostliny), které by svým způsobem lovu potravy mohly vyvolávat zdání, že určitým typem hmatu oplývají? Vzhledem k tomu, že jejich zemité rostlinné tělo neumožňuje, aby se v něm nacházela smyslová duše, nenachází se v jejich tělech hmat a tím pádem tedy ani žádný další ze smyslů. To, co se zdá být hmatem, je ve skutečnosti mechanismem na jejich výrazném lapacím listu, na němž jsou chlupy se

¹¹³ ARISTOTELÉS, *De an.* 416a.

¹¹⁴ ARISTOTELÉS, *Phys.* 199a27-28.

¹¹⁵ COREN, *Aristotle on Self-Change in Plants*. Rhizomata 7 (1), s. 33-62. (2019)

¹¹⁶ Aristotelés byl obeznámen s rostlinami žijícími ve vodním prostředí, ale takové případy zařadil do pomyslných přechodných prostředí.

¹¹⁷ BOS, *Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings and on the elements as instruments of the soul*, s. 838.

¹¹⁸ ARISTOTELÉS, *De an.* 435a-b.

¹¹⁹ THEIN, *Aristotelés o lidské přirozenosti*, s. 143.

¹²⁰ COREN, *Aristotle on Self-Change in Plants*. Rhizomata 7 (1), s. 33-62. (2019)

schopností registrovat změnu elektrických potenciálů, a proto při dotknutí se několika těchto chlupů naráz dochází k reakci v podobě sevření tohoto listu a k případnému uvěznění potravy, kterou následně pomocí enzymů rozloží a stráví. Jejich vyživovací duše je ručitelem schopnosti obstarávání si potravy, jejíž svérázný způsob patří mezi úchvatné příklady dokládající důmyslnost přírodního světa.

V zájmu zachování svého druhu vytvářejí rostliny suchá zemitá semena (σπέρματα), která lze chápat jako ono důležité, *první uskutečnění přírodního těla, které má v možnosti život*. Záleží pak již na konkrétních podmínkách a vlastnosti semene, které rozhodnou o tom, zda se takové semeno v rostlinu vyvine a dosáhne tak dalšího stupně uskutečnění, jímž je řádně rozvinuté ústrojné tělo, které se propůjčuje duši jakožto místo její existence a které svými částmi slouží jako nástroje k jejím projevům a tvoří tak společně jednotný celek funkčně propojených částí.¹²¹ S ohledem na výhradní spjatost rostlin se zemitým prvkem zřejmě přirozeně vyvstává otázka ohledně toho, jak je tomu s nezbytnou přítomností vody pro růst jejich semen. Zemité semeno uložené v zemi musí prodělat změnu svého stavu přičiněním něčeho odlišného od sebe samého,¹²² a tím by mohla být právě voda sloužící k zalévání či teplo, obojí tolik potřebné pro růst semene. Aristotelés se nejspíše domníval, že rostliny nemají pohlavní rozlišení, a to asi proto, neboť se nerozmnožují kontaktním pářením ve smyslu jakoby živočišném,¹²³ nepohybují se za svými partnery z místa na místo. Každá tělesná část i tělo (existující jakožto celek těchto částí) jsou průvodci určitých jednání, přičemž zároveň slouží duši jako nástroje. Je však ale třeba podotknout, že abychom toto mohli předpokládat, „osnova duše a jejích úkonů nemůže kopírovat osnovu částí těla, neboť v takovém případě by nemohla plnit svou základní sjednocující úlohu a oživovat celé tělo“.¹²⁴ Agenda duše a těla není totožná, každá z těchto dvou částí zabezpečuje vlastní procesy a úkony, jedna na druhé závisí a společně umožňují fungování živého ústrojného těla.

¹²¹ FULÍNOVÁ, *Aristotelés o plození živočichů*, s. 229.

¹²² ACKRILL, *Aristotle's Definitions of "Psyche"*, s. 131.

¹²³ BOS, *Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings and on the elements as instruments of the soul*, s. 835. Dnes víme, že i mezi rostlinami existuje pohlavní diference a dle způsobu výskytu rozmnožovacích ústrojí je dělíme na rostliny jednodomé a dvoudomé, jejich páření může probíhat pohybem jejich pohlavních buněk od jednoho jedince ke druhému.

¹²⁴ THEIN, *Aristotelés o lidské přirozenosti*, s. 134.

4.2 Duše vnímavá (αισθητική ψυχή) a živočichové (τὰ ζῷα)

Dalším stupněm duševní mohutnosti, který může být na základě svých projevů rozlišen, je *duše vnímavá* (či vnímavý princip duše). Nezbytným předpokladem pro její přítomnost je však zároveň i výskyt již zmíněné *duše vyživovací*, která je jakýmsi nutně potřebným předstupněm umožňujícím smyslové mohutnosti.

Vnímavá či také smyslová duše propůjčuje svému držiteli schopnost smyslového vnímání (αἴσθησις), a to v různé možné míře, v závislosti na jeho tělesném uspořádání. Takovými schopnostmi oplývají živočichové, kterým jejich smysly slouží k orientaci v rámci okolního světa a které pro ně jsou životně důležitým nástrojem pro umožnění dalšího přežití. Právě smyslovostí se živočichové odlišují od rostlin. Tito živočichové mohou mít svou smyslovost rozmanitě vyvinutou, pro jejich orgánovou výbavu platí, že je různě bohatá, a je zároveň vhodně přizpůsobena životnímu prostředí, v němž se tyto jednotliví tvorové pohybují a různě se realizují. Lze pozorovat různé stupně schopnosti místního pohybu či orientaci ve tmě v závislosti na tělesném přizpůsobení se životnímu prostoru, který tyto bytosti obývají.¹²⁵ Způsoby místního pohybu živočichů jsou rozmanité (létají, plavou, plazí se, lezou, skáčou, hrabou a hloubí chodby, ...),¹²⁶ daný typ jejich pohybu se přímo odvíjí od toho, co vše jim je umožněno jejich vlastní tělesnou stavbou.

Živočichové se vyznačují tím, že z přirozenosti vznikají ze zárodku či embrya (κύημα), které je výchozím bodem pro jejich následný rozvoj. Tento zárodek si nese svůj duševní princip od okamžiku oplození (splynutí samčího semene a samičích menstruačních tekutin), které je umožněno přítomností vyživovací (plodivé) duše, a z hlediska hylémorfického poskytuje v takovém aktu plození samec formu a samice látku.¹²⁷ Aristotelés rozlišuje stupňovitost dokonalosti živých bytostí, přičemž je dokonalost o to vyšší, o co je živočich teplejší a méně zemitý. Za dokonalejší také považoval živorodé živočichy, kteří mají přirozenost spjatou s vlhkostí, jež jako prostředí poskytuje možnost bytí pro širší řadu životních forem než souš.¹²⁸ Živočichové, kteří jsou nápadní svým opeřením, šupinami či různými typy kožního brnění, mají pevnější a zemitější tělesné

¹²⁵ FULÍNOVÁ, *Aristotelés o plození živočichů*, s. 223.

¹²⁶ COREN, *Aristotle on Self-Change in Plants*. *Rhizomata* 7 (1), s. 33-62. (2019)

¹²⁷ ARISTOTELÉS, *De Generatione Animalium* 737a11.

¹²⁸ BOS, *Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings and on the elements as instruments of the soul*, s. 831-832.

složení. Takoví živočichové mají proto nutně zemitější semena (σπέρμα γεωδεστερον) než ostatní živočichové s odlišnou tělesnou stavbou.¹²⁹

Přítomnost pevné vnější schránky různých vodních lastur, mlžů, kteří nemají krev (jejich tělní tekutinou je takzvaná krvomíza – hemolymfa) a jejichž přirozenost je chladná, vysvětluje Aristotelés tím, že v sobě mořská voda obsahuje značný podíl zemitého prvku, a právě z něho jsou schránky tvořeny. Mořská voda je na rozdíl od sladké tekutější a vstřícnější vůči jsoucnům, které ji obývají a vznikají v ní. Od přirozenosti je moře teplejší a zahrnuje v sobě i zemi a všechny duševní části, proto i v podmořském světě žijí bytosti, které nápadně připomínají rostliny (sasanky, koráli).¹³⁰ Mořská voda je také nositelem tělesného tepla čili životního dechu (πνεῦμα), které je zárukou plodivosti a je obsaženo například v semeni. Toto teplo je pro život esenciální a v sublunární sféře, kterou my lidé společně s ostatními členy živé přírody obýváme, je analogickou k étheru.¹³¹ Aristotelés také popisuje živočichy, kteří budí dojem, že postrádají vnímavost, jako například sumky (pláštenci, τήθυα), které se vyznačují přisedlým způsobem života na dně. Zabývá se též sasankami, kterým nepřikládá schopnosti zraku, čichu nebo sluchu. Poznává však, že určitým způsobem reagují na dotek a rozlišuje u nich také vyživovací ústrojí.¹³²

4.2.1 Smysly a vnímavost

Aristotelés tvrdí, že „vnímavost není skutečnou činností, nýbrž jen mohutností.“¹³³ Z čeho tento jeho výrok vyplývá a o jaké poznatky je opřen? Předměty, které jsou za pomoci smyslů vnímány, se nacházejí ve vnějším světě, a proto nemůžeme být schopni vnímat stále, protože vždy k možnosti vnímání něčeho „potřebujeme vnímatelný předmět.“¹³⁴ Smysl potřebuje určitého zprostředkovatele (v podobě vhodného orgánu), který má schopnost vnímat.¹³⁵ Vnímání je změnou, které podléhá náš stav (ἔξις) poznání

¹²⁹ BOS, *Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings and on the elements as instruments of the soul*, s. 832.

¹³⁰ BOS, *Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings and on the elements as instruments of the soul*, s. 836-837.

¹³¹ BOS, *Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings and on the elements as instruments of the soul*, s. 824-836.

¹³² COREN, *Aristotle on Self-Change in Plants*. *Rhizomata* 7 (1), s. 33-62. (2019)

¹³³ ARISTOTELÉS, *De an.* 417a.

¹³⁴ ARISTOTELÉS, *De an.* 417b.

¹³⁵ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 201.

a takovou změnu připisujeme vnější příčině v podobě určitého vnímatelného předmětu.¹³⁶ Nutná je zároveň přítomnost vhodného průhledného prostředí (voda, vzduch), skrze které se budou kvality smyslově vnímatelného předmětu šířit až k orgánu smyslového vnímání, který se na hranici tohoto prostředí vyskytuje taktéž.¹³⁷ Takové prostředí může být však i za určitých podmínek spíše na obtíž a ztěžovat tak smyslové vnímání, a to v případech, kdy jsou špatné světelné podmínky či vládne silný vítr, který rozráží šířící se zvuky či pachy.¹³⁸

Již zmíněný vnímatelný předmět má formu, která může být postihnuta a přijata smyslovou mohutností, což se ale zároveň nutně děje bez přijímání látky vnímaného předmětu. Taková vnímatelná forma, která se v tomto vnímatelném předmětu vyskytuje, představuje mohoucnost pro to, aby mohla být vnímána smyslově vybaveným vnímajícím tvorem.¹³⁹ Pokud pozoruji například žábu, přijímám pouze její formu, respektive duši či žabovitost (její jednotlivé tělesné části mi fyzicky do smyslových čidel nepřecházejí), a díky této formě, kterou smyslově vnímám, mohu odhalit, co to znamená být žabou - konkrétně jaké má tělesné části, jak tyto části fungují, a proč tak musí fungovat, abych vnímaného tvora mohl s jistotou označit za žábu a nezaměnit ji za saranče, protože mohou mít stejnou barvu nebo se mohou pohybovat podobným skákavým způsobem. Látka jako taková, kterou pomocí smyslů nepřijímáme, je dle Aristotela sama o sobě nepoznatelná a rozumově ji nelze uchopit. Přesto však látku živých tvorů zkoumá (pozoruje, pitvá části těl), neboť obtíže s ní spojené hned neznamenají zavrhnout snahu o její poznání.¹⁴⁰ Snaha o zkoumání této látky a tělesných částí, které látka utváří, mu dle mého názoru napomáhá i k lepšímu porozumění duše, jelikož ta se spolu s látkou snoubí ve funkční celek a duše se následně projevuje skrze části těla.

Smyslové přijímání či odhalování formy funguje na základě předpokladu, že předmět, který můžeme označit za vnímatelný, má schopnost být vnímán díky smyslové mohutnosti orgánu vnímajícího, jehož smyslový orgán má zároveň schopnost vnímat.¹⁴¹ Smyslově vnímatelná kvalita určitého předmětu je výsledkem přítomnosti jistého vnitřního poměru či uspořádání.¹⁴² Aristotelés se zabývá i jednotlivými smysly a

¹³⁶ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 121.

¹³⁷ HLOCH, *Dvě Aristotelovy teze o smyslovém vnímání*, s. 17-18.

¹³⁸ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 264.

¹³⁹ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 120-126.

¹⁴⁰ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 61.

¹⁴¹ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 123.

¹⁴² HLOCH, *Dvě Aristotelovy teze o smyslovém vnímání*, s. 16.

předměty, které je možno těmito smysly vnímat. Od předmětů, které jsou daným smyslům vlastní a nelze je vnímat žádným jiným smyslem, tak jako když „zrak je zaměřen na barvu, sluch na zvuk a chuť na něco, co chutná, kdežto hmat je zaměřen na větší počet různých předmětů.“,¹⁴³ rozlišuje i takové předměty, které lze vnímat řadou různých smyslů, mezi něž řadí pohyb, klid, číslo, podobu a velikost ve smyslu rozlohy.¹⁴⁴ Například tedy pohyb lze vnímat jak zrakem, tak i hmatem – když ve své dlani svíráme provaz, můžeme si uvědomit, že nejen vidíme, ale i cítíme, jak nám skrze ni ubíhá, když za něj někdo na druhém konci tahá. Číslo můžeme také vnímat zrakem nebo opět i hmatem v případě, kdy svou rukou nahmatáváme v neprůhledném pytlíku skleněné kuličky a jsme schopni s jistotou rozeznat jejich počet, který v dlani právě třímáme.

Jelikož jsou tedy živočišná těla z většího množství prvků než rostliny, mohou být navíc vybavena právě smysly a platí, že živočich je o to vnímavější, o co je menší podíl zemité složky v rámci prvkové skladby celého jeho těla.¹⁴⁵

Vnímavá duše poskytuje tvor, který jí je obdařen, vyšší životní kvality, neboť v různé míře obsahuje vlhkost.¹⁴⁶ Existuje zde vztah mezi tím, co Aristotelés označuje za smyslový orgán (αἰσθητήριον), poté mezi tvorem, jenž oplývá schopností vnímat (αἰσθητήρικον) a také mezi samotným předmětem vnímání (αἰσθητόν).¹⁴⁷ Vysvětlení o tom, jak celý proces smyslového vnímání probíhá, nabízí Aristotelés prostřednictvím pojmů formy, možnosti a skutečnosti. Celý tento složitý proces je jím pro lepší pochopení opět vysvětlován na neživých artefaktech, konkrétně na roztaveném vosku a pečtidlu: „Každý smyslový vjem je třeba vůbec pojímat tak, že smysl je schopnost přijímat smyslové tvary bez látky, jako vosk přijímá znak prstenu bez železa nebo zlata, totiž tak, že sice přijímá zlatý nebo železný znak, ale nikoli pokud je to zlato nebo železo.“¹⁴⁸ Měkký vosk se pouze poddá formě prstenu a tu přijme, přičemž samotný vosk není nijak ovlivněn látkou prstenu – nezezlátne. Platí totiž, že orgán vnímání má v možnosti takové kvality, jaké má ve skutečnosti předmět, který tento orgán vnímá. Vzhledem k tomu, že má orgán tyto kvality pouze v možnosti, nepřijímá smyslový orgán látku předmětu

¹⁴³ ARISTOTELEŠ, *De an.* 418a.

¹⁴⁴ ARISTOTELEŠ, *De an.* 418a.

¹⁴⁵ THEIN, *Aristotelés o lidské přirozenosti*, s. 143.

¹⁴⁶ BOS, *Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings and on the elements as instruments of the soul*, s. 838.

¹⁴⁷ HLOCH, *Dvě Aristotelovy teze o smyslovém vnímání*, s. 6.

¹⁴⁸ ARISTOTELEŠ, *De an.* 424a.

(přijímá pouze jeho poznatelnou formu), nestává se tedy takovým, jakým je sám předmět (například nějak barevným či různě konzistentním). Touto kvalitou předmětu šířenou skrze nějaké zmíněné médium si uvědomíme, že ji vnímáme, neboť je jí smysl drážděn.¹⁴⁹

Smysl je cosi, co představuje určitý střední bod (μέσος) mezi vnímajícím a vnímatelným. Nemá vyloženě ani jednu z vlastností jednoho či druhého účastníka procesu vnímání, ale musí mít obě tyto vlastnosti v možnosti.¹⁵⁰ Taková schopnost je vlastní určitému čidlu, což je daný orgán, kterému náleží konkrétní úkony a schopnosti. Čidlo (smyslový orgán) má tuto schopnost díky vyladěnému poměru vlastností, který zaručuje vnímání, a je proto nutno si dávat pozor na přílišné působení různých vjemů, které by mohly patřičná čidla narušit a tím jejich schopnost vnímání přerušit.¹⁵¹ Smyslové vnímání je úzce spjata s myšlením, přičemž jsou obě schopnosti s to rozlišování (κριτικόν) a rozmanité projevy vnímavé duše jsou předstupněm pro to, aby se mohl řádně rozvinout rozumový proces,¹⁵² který zmíním v rámci rozumové mohutnosti duše.

Základním a nejdůležitějším smyslem je v Aristotelových očích hmat. *Hmat* (ἡ ἀφή) je v jeho pojetí velice úzce spjat se srdcem, kterému připisuje pozici jakéhosi centra vnímání (připisování takové úlohy a pozici srdci označujeme jako kardiocentrismus),¹⁵³ nejspíše proto, neboť je usazeno ve středu ústrojného těla, a je tak analogicky k čidlům vyladěno v dobrý poměr. Je to umístění důstojné, a navíc vnímání vyžaduje přítomnost tepla, které je prostřednictvím krve dodáváno.¹⁵⁴ Srdce se také jako první z orgánů vyvíjí v zárodečné fázi, což by mohlo ještě více zdůraznit jeho význam. Hmat zřejmě prostupuje veškerým živým masem ústrojného těla, postrádá tedy vlastní orgán v pravém slova smyslu, skrze nějž by se projevoval a vnímal by, lze ho tak nalézt v celém těle.¹⁵⁵ Hmat má ze všech smyslů nejširší zaměření vůči smyslově vnímatelným předmětům¹⁵⁶ – lze tedy pomocí něj vnímat nejvíce smyslových podnětů.

¹⁴⁹ HLOCH, *Dvě Aristotelovy teze o smyslovém vnímání*, s. 12-16.

¹⁵⁰ ARISTOTELÉS, *De an.* 418a-419a.

¹⁵¹ ARISTOTELÉS, *De an.* 424a.

THEIN, *Aristotelés o lidské přirozenosti*, s. 140.

¹⁵² THEIN, *Aristotelés o lidské přirozenosti*, s. 133-135.

¹⁵³ THEIN, *Aristotelés o lidské přirozenosti*, s. 140-142.

¹⁵⁴ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 68.

¹⁵⁵ THEIN, *Aristotelés o lidské přirozenosti*, s. 136.

¹⁵⁶ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 306.

Pomocí *zraku* (ἡ ὄψις) jsme schopni vnímat viditelné (ορατός) předměty, tedy takové, jež jsou v různých měrách barevné. Barevná jsou v určité míře veškerá smysly vnímatelná tělesa, přičemž jejich barevnost přímo ovlivňuje průhlednost těchto těles (čím jsou barevnější, o to jsou méně průhledná).¹⁵⁷ K tomu, abychom byli schopni vnímat barvu, je nezbytná přítomnost světla, jež Aristotelés označuje za jakési průhledné prostředí. „Takovou vlastnost má vzduch, voda i mnohá pevná tělesa.“¹⁵⁸ Pokud je něco průhledného, má to tuto vlastnost nutně uskutečněnou, neboť pokud by mělo něco průhlednost pouze v možnosti, jednalo by se o tmu. Průhledná prostředí jsou sama o sobě neviditelná. Proto, abychom je byli schopni vnímat zrakem, musí do hry přistoupit vlastnost barevnosti nějakého dalšího předmětu.¹⁵⁹

Sluch (ἡ ἀκοή) umožňuje svému nositeli vnímat zvuky, které vznikají vždy interakcí alespoň dvou předmětů.¹⁶⁰ Zvuk (ψόφος) dle Aristotela existuje i bez slyšícího tvora, neboť tímto řeckým slovem se rozumí veškerý zvuk, který vzniká z vnějšku – činností nějakých předmětů (jejich vzájemnou interakcí). Nabízí se nám zde tedy odpověď na známou úvahu, zda strom, který padá v lese, vydává zvuk, pokud v jeho okolí není nikdo, kdo by jej slyšel. Strom samozřejmě zvuk vydává, tento zvuk existuje minimálně v možnosti pro případ, že by se vyskytl někdo, kdo oplývá schopností smyslového vnímání a zachytil by tak tento zvuk, který by tím nabyl vyššího stupně uskutečnění.¹⁶¹ Pokud o něčem tvrdíme, že má zvuk, říkáme zároveň, že má schopnost působit zvukové vjemy. Sluch můžeme chápat buď jako smyslovou mohutnost, nebo také jako skutečné slyšení zvuku právě teď.¹⁶² Zvuk se do našeho ucha (orgánu sluchu) dostane v případě vytrvalého šíření se vzduchem, jenž je společným prostředím jak pro zvuk, tak právě i pro ucho, v němž je soustředěn.¹⁶³

Schopnost čichu máme my, lidé, méně vyvinutou než mnozí jiní živočichové a může tak nastat problém během jeho zkoumání z naší pozice.¹⁶⁴ Čich (ἡ ὀσφρησις) se v nás projevuje rozlišováním libého a nelibého na základě pocíťovaných vůní a pachů.

¹⁵⁷ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 266.

¹⁵⁸ ARISTOTELÉS, *De an.* 418b.

¹⁵⁹ ARISTOTELÉS, *De an.* 418b.

¹⁶⁰ ARISTOTELÉS, *De an.* 419b.

¹⁶¹ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 286.

¹⁶² LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 127-128.

¹⁶³ ARISTOTELÉS, *De an.* 420a.

¹⁶⁴ ARISTOTELÉS, *De an.* 421a.

Aristotelés vidí určitou spojitost mezi jednotlivými typy pachů a chutí, přičemž chuť pojímá za jakýsi typ hmatu, jež máme vyvinutý dostatečně.¹⁶⁵ Je zřejmá jistá, jen malá nuance mezi pachy/vůněmi a jednotlivými druhy chuti, neboť například sladké lze chutnat a v jisté míře i pociťovat nosem. Prostředím čichu může být například voda či vzduch – vodní živočichové přijímají čichové podněty skrze vodu, kterou obývají a lidé přijímají pachy/vůně skrze vzduch, jež vdechují.¹⁶⁶

Chuť (η γεύση) označuje Aristotelés za smysl na způsob hmatu,¹⁶⁷ pomocí kterého můžeme odlišovat vlastnosti, jež lze považovat za chutnatelné. Podmínkou toho, abychom mohli chutnat, je vždy určitá míra vlhkosti, která by mohla fungovat jako záruka šíření chuti,¹⁶⁸ jež se ve vlhkosti rozpouští, a také vlhkost samotná slouží k navlhčení jazyka, který musí být vlhký vždy tak akorát (ve správné míře).¹⁶⁹

„A tak chuť jako smysl je to, co v možnosti má tyto určité vlastnosti, ale předmět chuti je to, co ji uskutečňuje.“¹⁷⁰ Těmito určitými vlastnostmi, které má smysl chuti v možnosti, myslí Aristotelés jednotlivé druhy chutí, které rozlišuje, například kyselé a ostré, sladké a hořké či mastné a slané.¹⁷¹ S oporou v Polanského textu jsem zjistil, že smyslovým orgánem chuti dle Aristotela překvapivě není jazyk, jak by se nám na první pohled nabízelo. Jazyk je spíše více spjat se samotným prostředím, skrze nějž se chuť šíří.¹⁷² Zásluhou předmětu chuti, čímž je určitá potrava, se po jeho spojení s vlhkostí prostředí a vlhkostí našeho jazyka (součást prostředí šíření vjemu), uskutečňují jednotlivé druhy chuti.

4.3 Duše rozumová (νοετική ψυχή) a člověk (ὁ ἄνθρωπος)

Člověk je s ostatními živočichy obdarován schopností smyslového vnímání, neboť je jim společné to, že mají vyživovací i smyslovou duši. Vybavenost zrakovou schopností udává základ pro představivost (φαντασία), kterou Aristotelés připisuje i zvířatům.¹⁷³ Čím se

¹⁶⁵ ARISTOTELÉS, *De an.* 421a.

¹⁶⁶ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 310.

¹⁶⁷ ARISTOTELÉS, *De an.* 422a.

¹⁶⁸ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 264.

¹⁶⁹ Viz ARISTOTELÉS, *De an.* 422a-b.

¹⁷⁰ ARISTOTELÉS, *De an.* 422b.

¹⁷¹ ARISTOTELÉS, *De an.* 422b.

¹⁷² POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 313.

Srov. s tabulkou v POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 10. Z této tabulky vyplývá, že smyslovým orgánem chuti je ve skutečnosti srdce (stejně jako je tomu u hmatu).

¹⁷³ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 264.

však člověk odlišuje od všech ostatních živých bytostí, je duše rozumová, jejíž zásluhou jsme schopni porozumění okolním jevům.¹⁷⁴ Otázkou však zůstává, kde na této škále vlastností společných pro živočichy a lidi lze udělat pomyslnou čáru – určitý přechod, kterým se náhle přehoupneme do sféry, jež je vyhrazena pouze pro člověka, který vstupuje do světa vybaven rozumem, a stává se tak Aristotelovým tazatelem světa pátrajícím po příčinách všeho, co svět nabízí.¹⁷⁵

Díky tomuto duševnímu stupni je jejímu držiteli umožněno myšlení (νοῦς), které jde ruku v ruce s úvahami rozumové povahy, s nahlížením předmětů (διάνοια) a se schopností usuzování (λογισμός).¹⁷⁶ Duševní rozum je prostředkem, skrze který duše myslí a vytváří soudy. Předchozí schopnosti životních projevů všech tvorů byly zároveň spjaty s duší i s tělem. Avšak v případě rozumu je tato spjatost s oběma složkami narušena, neboť na některých místech Aristotelés uvažuje nad nezávislostí rozumu či jeho částí na tělesném aspektu. V místě *De an.* 429b Aristotelés dokonce přímo tvrdí, že rozum nutně musí být oddělen od těla, jelikož se nevyznačuje žádnými jinými tělesnými vlastnostmi, jako je například teplo.¹⁷⁷ V naší mysli (či spíše v rozumové duši) se nacházejí rozumově poznatelné předměty. Přítomností těchto předmětů je nám zaručena schopnost myslet. Zatímco, jak bylo uvedeno, mají smysly omezené pole působnosti a mohou vnímat pouze omezené množství předmětů, mysl je s to myslet veškeré předměty, které mají rozumově poznatelnou (inteligibilní) povahu.¹⁷⁸

Rozumět něčemu znamená v Aristotelově pojetí vědět takzvané *proč* dané věci (τὸ διὰ τί), tedy patřičně znát její prvotní příčiny a principy.¹⁷⁹ Tento stav duše označujeme jako vědění, či porozumění (ἐπιστήμη), jež s rozumem velice úzce souvisí.¹⁸⁰ Toto vyplývá z Aristotelovy *Etiky Nikomachovy*, v níž přímo tvrdí, že vědění je stavem rozumového duševního stupně.¹⁸¹

¹⁷⁴ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 137.

¹⁷⁵ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 40.

¹⁷⁶ FULÍNOVÁ, *Aristotelés o plození živočichů*, s. 224.

¹⁷⁷ ARISTOTELÉS, *De an.* 429b.

¹⁷⁸ POLANSKY, *Aristotle's De anima*, s. 434.

¹⁷⁹ LEAR, *Aristotelés, Touha rozumět*, s. 40.

¹⁸⁰ HOBZA, *Filosofie a věda*, s. 21-23.

¹⁸¹ HOBZA, *Filosofie a věda*, s. 23.

Viz ARISTOTELÉS, *Nic. Eth.* 1139b31.

Na základě četby v *De an.* 429a-b vyplývá, že se rozumový aspekt duše odlišuje od všech předchozích, kterými jsem se v práci zabýval. Komplikace zde nastává z toho důvodu, že Aristotelés ve svém myšlení pracuje s možností, že by nějaká složka rozumu mohla být oddělitelná od těla, a tím pádem by společně s ním nezanikala, tudíž by mohla být nesmrtelná. Takové pojetí ale přímo nabourává hlavní koncepci vztahu duše a těla, kterou Aristotelés ve spisu *De Anima* předkládá a kterou v rámci celé práce sleduji. Z tohoto důvodu tradice zavedla rozlišení na takzvaně činný (νοῦς ποιητικός) a trpný rozum, přičemž náš lidský rozum by měl s určitou pravděpodobností zůstat spjat s tělem, a tím pádem bychom ho měli považovat za smrtelný.¹⁸² Problematiky takzvaného činného rozumu jsem si vědom a uvádím ji pouze pro úplnost své práce, neboť rozumová složka souvisí s duševními mohutnostmi. Do detailnějšího rozboru se však pouštět nehodlám, jelikož se výrazně odlišuje od ostatních duševních složek a zároveň také přesahuje zaměření této práce. Co je však na místě vyzdvihnout, je provázanost rozumu s ostatními duševními mohutnostmi, neboť z toho důvodu, že lze rozum považovat za složku nejvyšší či nejschopnější, je tím pádem nutně závislý na všech předchozích duševních stupních, které Aristotelés rozlišuje. Z této pozice je nutno uznat, že v případě, kdy nemáme nižší duševní složky plně funkční a schopné, navíc nám cosi například brání ve vyživování se či ve smyslovém vnímání, je nám rozum pramálo platný, dokonce nebudeme ani schopni ho v nějaké dostatečné míře užívat, což jen podtrhuje význam přítomnosti veškerých duševních stupňů a jejich provázanost, ať již těch nižších či vyšších.

¹⁸² Shields, Christopher, "Aristotle's Psychology", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/aristotle-psychology/>.

Závěr

Záměrem této práce bylo přiblížit, jak Aristotelés vysvětluje pojem duše a jakou roli dle něj hraje v oblasti živé přírody a jejích členů. Jako podstatné se zde ukazuje rozdělení na dva způsoby zkoumání podle toho, zda se jedná o svět neživých předmětů, nebo svět živé přírody. Pro neživé předměty se více nabízí používat pojmy *látka* a *forma*, kdežto pro živé bytosti se ukazuje jako významově nosnější dvojice *možnosti* a *uskutečnění*. Je však možno je také popisovat pomocí látky a formy, takzvaně je hylémorficky analyzovat. Pro uchopení vztahu mezi duší a tělem je důležité také uchopení pomocí čtyř příčin, z nichž Aristotelés ztotožňuje tři přímo s duší (příčinu formální, účelovou a cílovou).

Z části věnované rozboru Aristotelových názorů na myšlení předchůdců vyplynulo, že duše byla starší tradicí spojována především s pohybem či se smyslovým vnímáním. Na základě kritického rozboru se Aristotelés postupně chystá k představení svého vlastního pojetí duše, jež je v jeho očích umožněním toho, co označujeme jako život. Pro duši samotnou je velmi důležité tělo, které je jedinou možností pro to, aby se duše v jejím nositeli mohla vyskytovat a projevovat. Tělo nabízí látkové prostředí, v němž může sídlit duše, jež zastupuje formu, přičemž společně vytvářejí funkční životaschopné tělo, v němž duše sídlí a skrze nějž se projevuje.

Je zřejmé, že Aristotelés je fascinován rozmanitostí duševních projevů, na druhou stranu sledujeme jeho značné úsilí o to, aby je všechny byl schopen pojmut jednou definicí duše. Právě duševním projevům je věnována poslední část, v níž rozebírám jednotlivé takzvané duševní mohutnosti, které nám Aristotelés nabízí tři: vyživovací, smyslovou a rozumovou. Aristotelés ukazuje, jak jsou na nižších základních mohutnostech přímo závislé všechny vyšší – nižší jsou vždy nutným předstupněm pro to, aby mohly být přítomny i ty vyšší. Proto lze o Aristotelově modelu mluvit jako o hierarchickém. Hierarchický model v Aristotelově pojetí však nemá být chápán ve smyslu podřazenosti a nadřazenosti jedné mohutnosti vůči druhým – jedná se o vzestupnou řadu možností projevů a jednotlivých schopností. Ukázalo se, že každý z duševních stupňů má pro živé tvory nenahraditelný význam a pro každý ze stupňů je možno najít jeho charakteristického nositele mezi živými bytostmi. Duše vyživovací zabezpečuje růst, rozmnožování se a výživu, sama o sobě, bez ostatních mohutností, je charakteristická pro rostliny. Duše smyslová je zodpovědná za smyslové vnímání, které se děje skrze pět smyslů, z nichž má každý své předměty vnímání, jímž se v různých měrách vyznačují všichni živočichové, pro její přítomnost je zároveň nemožná absence duše vyživovací.

Posledním stupněm je duše rozumová, jež náleží člověku, ale představuje však jisté úskalí. Duše jako taková je přímo závislá na těle a v případě jeho zániku by měla zaniknout společně s ním. Aristotelés svými výroky poskytuje prostor pro to, abychom se mohli domnívat, že rozum, který je stavem duše rozumové, je nesmrtelnou částí. Aristotelés nám nabízí definici duše, která je v jeho očích *prvním uskutečněním ústrojného přírodního těla, které má v možnosti život*. Z této definice pro nás vyplývají následující skutečnosti: Duše zajišťuje tělu, v němž je usídlena, život. Tělo duši slouží díky svým částem (končetinám a podobně) jako nástroj, skrze toto ústrojné tělo se duše, jež podmiňuje život, projevuje. Na základě textu od Abrahama P. Bose byla pootevřena trochu jiná perspektiva na spis O duši, než je obvyklé. Zjistil jsem totiž, že v rámci Aristotelova zkoumání přírody funguje taktéž hierarchie mezi jednotlivými elementy či prvky, které jsou stavebními složkami pro tělo, tvoří potravu živých bytostí a také jsou nezbytné pro utváření různých prostředí, v nichž se živí členové přírody vyskytují. Druhý zajímavý problém vybírám z druhého konce, kdy se jedná o schopnosti a projevy konkrétního živého organismu. V rámci Aristotelova pojetí přírody a živých tvorů hraje důležitou roli schopnost hmatu, a to zejména v rámci živočichů. Skrze toto pojetí přírody jsem doložil, že masožravé rostliny nemají schopnost hmatu, jak by se nám mohlo intuitivně nabízet, a to proto, neboť mají pouze duši vyživovací a jejich tělo je převážně zemité, což není vhodným prostředím, ve kterém by se mohly vyvinout smysly. Zdůraznil jsem taktéž významnou roli jednotlivých smyslů, kterou jim Aristotelés připisuje, a to společně s přehledem orgánů, které náležitě fungování těchto smyslů společně s duší umožňují.

Resumé

The aim of this paper, which is broken into three main parts, is to explore how Aristotle works with the term of soul, what does the soul means to him and how does the soul stand in general within Aristotle's philosophical system. Before answering all these questions, it is necessary for us to understand Aristotle's terminology, then we will be able to investigate his point of view. In Aristotle's view, the soul is associated with motion, body, life and living nature. The place where the soul can be found is the body of a living creature. I want to present why the soul is so essential for life: its qualities, how it completely connects Aristotle's philosophical system and how it pervades into it. This paper explains Aristotle's soul to its reader to show what levels the soul has and then to answer the question about hierarchy within these levels. I write this paper from the position of the student of humanities and also as enthusiast of biology and botanic so I try to imply some interesting examples from these scientific disciplines.

Seznam použitých pramenů a literatury

Primární literatura:

ARISTOTELÉS. *Člověk a příroda*. Přeložil Antonín KRÍŽ. Překlady upravil a doplnil Milan MRÁZ. Praha: Svoboda, 1984. ISBN 25-149-84.

ARISTOTELÉS. *Etika Nikomachova*. 3., nezměn. vyd. Přeložil Antonín KRÍŽ. Praha: Rezek, 2009. ISBN 978-80-86027-29-6.

ARISTOTELÉS. *Fyzika*. Praha: P. Rezek, 1996. ISBN 80-86027-03-1.

ARISTOTELÉS. *O duši*. 3. rozš. vyd. Přeložil Antonín KRÍŽ. Praha: P. Rezek, 1996. ISBN 80-901796-9-x.

MARCUS AURELIUS, Antoninus. *Hovory k sobě*. Vyd. 8., V AK 3. Přeložil Rudolf KUTHAN. Praha: Arista, 2011. ISBN 978-80-86410-63-0.

Sekundární literatura:

ACKRILL, J. L. "Aristotle's Definitions of 'Psyche.'" *Proceedings of the Aristotelian Society*, vol. 73, 1972, pp. 119–133. *JSTOR*, <https://www.jstor.org/stable/4544837>. Accessed 11 Apr. 2024.

BOS, Abraham P. "Aristotle on the differences between plants, animals, and human beings and on the elements as instruments of the soul." *The Review of Metaphysics*, vol. 63, no. 4, 2010, pp. 821–841. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/25681173>. Accessed 11 Apr. 2024.

COREN, Daniel. "Aristotle on Self-Change in Plants" *Rhizomata*, vol. 7, no. 1, 2019, pp. 33-62. <https://doi.org/10.1515/rhiz-2019-0002>

FULÍNOVÁ, Eliška; FIGURA, Roman; HLADKÝ, Vojtěch; LIEPOLDOVÁ, Tereza a MARKOŠ, Anton. *Aristotelés o plození živočichů*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2022. ISBN 978-80-7465-555-5.

HLOCH, Roman. *Dvě Aristotelovy teze o smyslovém vnímání*. *Aithér*, ročník 9, číslo 18. [online]. Olomouc: Vydavatelství Filozofické fakulty Univerzity Palackého, 2017 [cit. 2024-04-23]. ISSN 1803-7860.

HOBZA, Pavel. *Filosofie a věda: filosofické pojednání o skutečnosti*. Praha: OIKOYMENH, 2015. ISBN 978-80-7298-213-4.

HOBZA, Pavel; ZIELINA, Martin. *Řecká filosofie: jazykově-filosofický úvod I*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013. ISBN 978-80-244-3956-3.

LEAR, Jonathan. *Aristotelés: Touha rozumět*. Přeložil Jakub JINEK. Praha: OIKOYMENH, 2016. ISBN 978-80-7298-222-6.

MILLER, Fred D. "Aristotle's Philosophy of Soul." *The Review of Metaphysics*, vol. 53, no. 2, 1999, pp. 309–37. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/20131355>. Accessed 11 Apr. 2024.

POLANSKY, Ronald M. *Aristotle's De anima*. New York: Cambridge University Press, 2007. ISBN 978-0-521-86274-5.

THEIN, Karel. *Aristotelés o lidské přirozenosti: od myšlení k anatomii*. Praha: Filosofia, 2017. ISBN 978-80-7007-494-7.

Elektronické zdroje:

BODNAR, Istvan, "Aristotle's Natural Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2023/entries/aristotle-natphil/>>. Accessed 5. Apr. 2024.

SHIELDS, Christopher, "Aristotle's Psychology", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/aristotle-psychology/>>. Accessed 29. Apr. 2024.